

Izvorni znanstveni rad

DOI: 10.17234/Croatica.41.2

UDK: 7.034:930.85(4)-05Fedele, C.

930.85(497.58)''15''

821.163.42-6''15''

CASSANDRA FEDELE I NJEZINI DALMATINSKI KORESPONDENTI

Tomislav Bogdan

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

tbogdan@ffzg.hr

U radu se analizira korespondencija trojice manje poznatih dalmatinskih humanista s Cassandrom Fedele, glasovitom mletačkom humanisticom s kraja 15. i početka 16. stoljeća. Riječ je o Benediktu Mišuliću iz Paga, Ambrozu Mihetiću iz Šibenika i Pavlu Paladiniću iz Hvara. Prva dvojica s Fedele su razmjenjivali pisma, a iz toga nam se dopisivanja sačuvalo po jedno pismo upućeno od Fedele Mišuliću i Mihetiću, kao i jedno odulje Mihetićevo pismo upućeno mletačkoj humanistici. Analiza tih pisama usredotočuje se prije svega na sadržajne pojedinosti koje pomažu da se rekonstruira tadašnja kulturna atmosfera u dalmatinskim gradovima i dopune spoznaje o njezinim akterima i književnoj komunikaciji među dvjema jadranskim obalama. Upozorava se također da Fedele Mišulića spominje u još najmanje dvama pismima, u kojima se, po svoj prilici, odvija komunikacija o njezinim pokušajima da osigura službu na španjolskom dvoru. Paladinić je pak Fedele posvetio jednu pohvalnu latinsku pjesmu u kojoj veliča njezinu učenost. Uz dopunjavanje spoznaja o trima dalmatinskim humanistima i njihovim kontaktima s Fedele, cilj je analize i obrada pojedinih retoričkih strategija koje se u spomenutim tekstovima primjenjuju. Na kraju rada razmatra se mogućnost da je adresat dvaju pisama Cassandre Fedele bio kotorski humanist Bernard Pima. Ta se pretpostavka odbacuje, ali se zato Pimi pokušavaju atribuirati dvije dosad nezapažene pjesme iz jednog rukopisa u Marciani.

Ključne riječi: Cassandra Fedele, žene u evropskom humanizmu, dalmatinski humanizam, Benedikt Mišulić, Ambroz Mihetić, Pavao Paladinić, Bernard Pima, humanistička epistolografija

U ovoj posebnoj, svečanoj prilici htio bih našoj dragoj profesorici Fališevac pokloniti kratku priču o jednoj posebnoj ženi s kraja 15. i s početka 16. stoljeća – to je mletačka humanistica Cassandra Fedele. Ovo će u isti mah biti priča o njezinim dalmatinskim humanističkim korespondentima i prijateljima. Odlučivši se za takvu temu, želio sam prije svega, u okviru svojih skromnih mogućnosti jer po obrazovanju nisam klasični filolog, pridonijeti poznavanju ranijega dalmatinskog humanizma. Donedavna se, do prije dva ili tri desetljeća, o ranom humanizmu u dalmatinskim gradovima – što ovdje znači o humanizmu u drugoj polovici 15. stoljeća – znalo malo, a danas se, zahvaljujući novijim radovima domaćih klasičnih filologa, među ostalima Darka Novakovića, Bratislava Lučina, Nevena Jovanovića, zna mnogo više. Zna se tako znatno više o intelektualcima i književnoj kulturi u Dalmaciji spomenutoga vremena, zatim o rukopisima s tekstovima antičkoga i ranorenesansnog latiniteta, o distribuciji tih rukopisa, njihovu kolanju i prepisivanju, o književnoj komunikaciji među dvjema jadranskim obalama, uopće o širenju i ukorjenjivanju *studia humanitatis* u Dalmaciji. Moje bi kratko razmatranje trebalo pridonijeti rekonstrukciji tadašnje kulturne atmosfere i dopunjavanju spoznaja o njezinim akterima. Vjerujem da takvo upotpunjavanje znanja ne može biti nevažno, čak ni onda kada se radi o sitnicama, jer ako postoji trenutak u našoj kulturnoj prošlosti u kojemu bi se smjelo govoriti o važnim počecima, o pravome restrukturiranju književne kulture, to je upravo sredina i treća četvrtina 15. stoljeća. U onome što slijedi bit će dakle riječi o ranijemu dalmatinskom humanizmu, i to o pojedincima iz naših krajeva koji možda nisu za sobom ostavili velikih književnih djela, ali su zato sudjelovali u pripremanju uvjeta za njihov nastanak. Korpus takva znanja nije relevantan samo za povijest domaćega humanizma, nego i za bolje razumijevanje nastanka nešto mlađe vernakularne književnosti u Dubrovniku i u Dalmaciji. Pojedinci poput onih o kojima će ovdje biti govora aktivno su naime sudjelovali u stvaranju evolutivna, dinamična književnoga života i kulturnog ambijenta. Svojim širokim humanističkim obrazovanjem i aktivnostima uspostavili su u malim dalmatinskim komunama estetske kriterije, standarde i očekivanja koji su bili primjereni međunarodnoj književnoj republici, a ta nova razina intelektualnoga i kulturnog života omogućit će na samom kraju 15. stoljeća lakši nastanak moderne književnosti na narodnom jeziku.

Cassandra Fedele (lat. Fidelis) rođena je 1465. u Veneciji. Bila je glasovita obrazovana žena svoga vremena, najpoznatija humanistica Evrope na kraju 15. i na početku 16. stoljeća i jedna od rijetkih obrazovanih žena kojima

je bilo dopušteno da svoju učenost pokazuju u javnosti. Često su je pozivali da nastupa u javnim prilikama, primjerice da sudjeluje u humanističkim raspravama ili drži govore, nerijetko pred mletačkim duždom i aristokracijom, a gdjekad i u sveučilišnim krugovima. Fedele je bila toliko poznata na prijelazu iz 15. u 16. stoljeće, o njoj se toliko govorilo i pisalo da je možemo smatrati svojevršnim intelektualnim *celebrityjem* toga doba. Učenošću se proslavila kao vrlo mlada; otac joj je osigurao temeljitu privatnu poduku i već je s dvanaest godina vladala grčkim i latinskim te dobro poznavala djela antičkih klasika.¹ Nakon toga posvetila se, prema vlastitome priznanju ne bez poteškoća, proučavanju filozofije i znanosti. Slava Cassandre Fedele brzo se proširila Italijom i Evropom i mnogi su poželjeli komunicirati s tom atrakcijom – s izuzetno učenom mladom ženom. Tako se Fedele počela dopisivati s brojnim važnim humanistima i književnicima s kraja 15. stoljeća, poput Angela Poliziana, Marcantonia Sabellica, Panfila Sassa, Giovannia Aurelia Augurella, Pica della Mirandole, ali i s uglednim crkvenim velikodostojnicima i vladarima kao što su papa Aleksandar VI, akvilejski patrijarh Domenico Grimani, španjolski kralj i kraljica Ferdinand II. Aragonski i Izabela Kastiljska, francuski kralj Luj XII, milanski vojvoda Ludovico Maria Sforza, Beatrice d'Este. Sačuvana su tri govora koja je održala, nekoliko latinskih stihova i razmjerno opsežan epistolar. Fedele je poput mnogih drugih humanista brižljivo čuvala svoju korespondenciju jer su pisma predstavljala oblik intelektualne autobiografije i za mnoga se očekivalo da će, jednom kada budu odašlana, biti prepisivana i ući u optjecaj među učenim čitateljima. Mlada mletačka humanistica definitivno se proslavila svečanim govorom koji je 1487. održala na sveučilištu u Padovi u povodu dodjeljivanja diplome njezinu rođaku Bertucciu Lambertiu. Taj je govor čak tri puta objavljen kao inkunabula, od čega jednom u Nürnbergu, i to svega dvije godine nakon što je održan, što jasno svjedoči kolikom se brzinom širio glas o autoričinoj učenosti. Tri sačuvana govora i velika većina njezinih pisama (preko 100) zajedno su objavljeni 1636. u Padovi u knjizi *Clarissimae feminae Cassandrae Fidelis Venetae epistolae et orationes posthumae, nunquam antehac editae* što ju je priredio polihistor Giacomo Filippo Tomasini.

¹ Literatura o Cassandri Fedele doista je golema. Izdvojiti ću nekoliko radova koje smatram najkorisnijima za stjecanje osnovnih informacija o autoričinu životu i opusu: Simonsfeld (1890); Simonsfeld (1893); Cavazzana (1906); King (1976); King (1980); King i Rabil (1983: 21–30, 48–50, 69–77, 87, 88, 126–129); Robin (1994); Pignatti (1995); Robin (1995); Robin (2000); Robin (2002); Robin (2007); A. Fedele (2010); King (2014); Meyer (2014: 89–97).

Prema nekim podacima iz njezinih pisama i prema tvrdnjama starih biografa čini se da je Fedele napisala mnogo više latinskih stihova nego što se sačuvalo, kao i nekoliko danas izgubljenih rasprava (*De scientiarum ordine, Virorum illustrium encomia, Digressioni morali*).

Slava i popularnost Cassandre Fedele nisu dugo trajale. Malobrojne obrazovane žene u ondašnjim zapadnoevropskim društvima s godinama bi, kada bi odrasle, bile suočene s izborom između samo dviju mogućnosti – da se udaju i posvete obiteljskom životu ili da se potpuno okrenu vjeri, što je gotovo uvijek značilo odlazak u samostan.² U nemilosrdnu patrijarhalnome, maskulinome intelektualnom svijetu ženama nije bilo omogućeno da studiraju ili da se zaposle na sveučilištu, što znači da su se vrlo teško mogle trajno baviti znanošću. Tako se i Fedele 1499. odlučila za udaju, u za ono doba kasnim godinama, i to se očekivano poklopilo s prestankom njezina bavljenja znanošću i književnošću. Nakon što je 1520. ostala udovica, vratila se interesima iz mladosti, a kako nije imala djece, nastavila je živjeti sa svojom porodicom. Do kraja života borila se s neimaštinom, zaboravljena od javnosti i od svoje domovine, koja je nekoć na nju bila toliko ponosna. Umrla je 1558. u dubokoj starosti te je ipak, nakon desetljeća gotovo potpuna zaborava, sahranjena uz državne počasti. Zanimljivo je da su mletačke vlasti 1556. naručile od Fedele da u 91. godini života održi pozdravni govor za poljsku kraljicu Bonu Sforza koja se tada nalazila na proputovanju u Veneciji.

Većim dijelom dvadesetog stoljeća ta se izuzetna žena nije mnogo spominjala u književnoj historiografiji, ali u posljednjih tridesetak godina o njoj se podosta pisalo, naročito u angloameričkoj književnoj historiografiji i u sklopu feminističkoga pristupa. Probuđeno zanimanje za ulogu žene u književnoj kulturi evropskoga ranonovovjekovlja pokazalo je da je obrazovanih žena bilo više nego što se mislilo, osobito u Italiji, a Cassandra Fedele svakako je jedna od najpoznatijih. Neka ovdje kao završna ilustracija ugleda što ga je Fedele uživala u mladosti posluži ono što je Martin Lowry napisao o njoj u svojoj znamenitoj monografiji o Aldu Manuziu i počecima tiskarstva. U poglavlju o akademskome i znanstvenom životu u Veneciji krajem 15. stoljeća – poglavlju u kojem se opisuje zamah humanističkih studija i ističe kako je zanimanje za antičku starinu već postalo stvar mode, probivši se u širi društveni svijet – napominje se kako su se tada svuda po Veneciji održavala predavanja i rasprave o antici. Te rasprave, kaže Lowry, katkad su se

² Vidi o tome nešto više u već spomenutim radovima King (1976) i King (1980). Usp. i Kristeller (1980) i Jardine (1985).

odvijale i “za posjeta zamamnoj pjesnikinji Cassandri Fedele, čije su recitacije činile vrhunac na javnim gozbama dužda Barbariga, i koje je sâma pojava dovela Poliziana u stanje nijeme bespomoćnosti”.³ Budući da je bilo popularno, gotovo stvar prestiža, biti u kontaktu s Fedele, to su pokušavali ostvariti i učeni pojedinci iz Dalmacije. Najvažnijim se za našu temu pokazuje njezin epistolarni jer su dvojica od trojice Dalmatinaca o kojima će biti riječi razmjenjivali pisma s Fedele.⁴

Podatke o dalmatinskim korespondentima Cassandre Fedele prikupio sam iz različitih izvora; oni su uglavnom već objavljeni i primijećeni, ali kadšto su i novi, dosad nepoznati. U literaturi su se pojavljivale spoznaje o tome da su neki Dalmatinci komunicirali s Fedele, ali te spoznaje nisu bile razrađene ni međusobno povezane, nego su bile fragmentarne, izrečene usput, u radovima o nekim drugim temama. Sada se već, na primjeru te venecijanske autorice, razaznaje mreža intelektualnih odnosa, odnosa humanističkoga prijateljstva, ali i kojekakvih praktičnih odnosa između dviju obala Jadrana. Inače u izdanju epistolara što ga je na engleskom priredila Diana Robin naši su ljudi završili među onim osobama o kojima se baš ništa ne zna (u poglavlju *Unknown Correspondents and Humanist Form Letters*, str. 125–153). Ni u talijanskom izdanju, koje je priredio Antonino Fedele, o njima se ništa podrobnije ne kaže. Ovdje neću opsežnije govoriti o poetici epistolarnih tekstova, o općim mjestima toga žanra ili o humanističkoj topici koja se u pismima pojavljuje. Umjesto toga usredotočit ću se na nekoliko pojedinosti iz sadržaja onih pisama koja su važna za naše autore.

Prvi je dalmatinski korespondent Cassandre Fedele Benedikt Mišulić (Benedetto Missolo, Benedictus Missolus) iz Paga, rođen oko 1450, a umro 1509. Mišulić je bio član ugledne paške plemićke porodice, doktor prava iz Padove, za života najpoznatiji kao astrolog i kao vojskovođa, odnosno zapovjednik galije u mletačkoj službi.⁵ Kao glasovita Dalmatinca spominju ga

³ Lowry (2004: 148). Polizianov susret s Fedele, do kojega je došlo 1491. u Veneciji, i njegova impresioniranost dobro su poznata zgoda, opisana u gotovo svim naslovima stručne literature što su dosad navedeni.

⁴ Padovansko izdanje epistolara iz 1636. pregledao sam u venecijanskoj Marciani, a dostupno je i na internetu, vidi npr. elektroničko izdanje <https://www2.uni-mannheim.de/mateo/desbillons/fedele.html>. Epistolarni je preveden na engleski i na talijanski: Fedele (2000) i Fedele (2010).

⁵ Znanja o Mišuliću vrlo su oskudna, za osnovne podatke o njemu i njegovoj porodici vidi Granić (1979) i Granić (2002), osobito str. 69–72. Usp. i Kurelac (1990: 46–48, 55).

mnogi stariji biografi i povjesničari, primjerice Daniele Farlati u prvom svesku crkvene povijesti *Illyricum Sacrum* (1751). Spominje ga i njegov suvremenik, kroničar Mletačke Republike, Marin Sanudo u svojim *Dnevnicima*, uglavnom u vezi s vojnim pohodima u kojima je sudjelovala galija kojom je Mišulić zapovijedao. Svi ističu Mišulićevo učenost kao i činjenicu da je bio doktor obaju prava i poznati astrolog, a čini se i da je pripadao humanističkom krugu koji se u zadnjoj četvrtini 15. stoljeća okupljao u Zadru oko Deodata Veniera, opata samostana sv. Krševana.⁶ Padovanski humanist Palladio Fosco, koji je bio učitelj u Dalmaciji krajem 15. stoljeća, u svome poznatome geografskom djelu *Opis obale Ilirika*, nastalom oko 1509, na početku druge knjige priopćuje sljedeće o otoku Pagu: “Sedam milja od Raba udaljen je Pag koji se ranije zvao Gisom. Opseg mu je 700 stadija, ima istoimen grad iz kojega je Benedikt Mišulić, odličan znalac astrologije, crkvenog i svjetovnog prava koji je umro ove godine.”⁷ Fosco inače ne spominje često lokalne uglednike opisujući obalu Ilirika. Primjerice kada govori o Dubrovniku, navodi samo Iliju Crijevića.

U epistolaru Cassandre Fedele sačuvano je jedno kratko pismo upućeno Mišuliću, napisano 1490. (u Tomasinievu izdanju iz 1636, koje je još uvijek temeljno, nosi broj XXXI i natpis *Benedicto Missolo Pagano I. U. Consulto. Cassandra Fidelis. Epistolae tarditatem brevitatemque apud Benedictum Missolum excusat*). Iz njega se može doznati da je Mišulić Fedele napisao brojna pisma koja nam se nisu sačuvala. Fedele se ispričava zbog kašnjenja s odgovorom i kratkoće svoga pisma, što je česta tema njezinih obraćanja različitim korespondentima. Također hvali stil Mišulićevih pisama, veliča njihovo prijateljstvo i naglašava kako je trenutno zauzeta bavljenjem peripateticima. U pismu nema osobito zanimljivih sadržaja, ali kao da se može naslutiti, usprkos konvencionalnosti izrečenih pohvala, da su Fedele i Mišulić bili bliski, odnosno da se nije radilo samo o dopisnome humanističkom prijateljstvu. U izdanju epistolara koje je priredila Diana Robin Mišulić je u kazalu imena završio pod slovom *P*, jer priređivačica u etniku *Paganus* nije prepoznala naš Pag, već je mislila da je to dio adresatova

⁶ O tome v. Praga (1929: 144). Praga ne navodi izvore na temelju kojih je došao do te spoznaje, kao što ni kasniji hrvatski povjesničari nikad ne navode da su je preuzeli od Prage.

⁷ Odmah nakon toga oduševljeno pohvaljuje okus paške janjetine; vidi Fusko (1990: 109). U uvodnoj studiji u tome izdanju, koja je spomenuta u bilješci br. 5, navodi se pogrešna godina Mišulićeve smrti (na str. 48), ali u komentarima uz tekst Foscova djela navodi se približno točan podatak (str. 139).

prezimana. Ono što je osobito zanimljivo, a dosad je prošlo neprimijećeno, jest činjenica da Cassandra Fedele spominje Benedikta Mišulića u još dvama pismima (Tomasini br. LXXXIV i br. LXXXV), od kojih je prvo po svemu sudeći upućeno papi Aleksandru VI, a drugo nekome od njegovih bliskih suradnika. Papa Aleksandar VI. razvratni je Španjolac Rodrigo Borgia koji je bio vrhovni poglavar Katoličke crkve od 1492. do 1503.⁸ Ta dva pisma zapravo su jednako toliko o Mišuliću koliko i o papi, Mišulić je u njima gotovo u središtu pažnje. Nije dovoljno jasno o čemu se točno radi, ali pisma su posvećena zahvaljivanju papi i njegovu nepoznatom suradniku na nekoj velikoj usluzi ili daru, a Mišulić je, čini se, u cijeloj stvari odigrao presudnu ulogu posrednika. Dok Fedele ganuto zahvaljuje papi na učinjenoj usluzi (o kojoj se iz pisama ne može ništa detaljnije doznati, a u drugome pismu Fedele zahvaljuje i nekoj trećoj osobi), ona ujedno koristi priliku da bi nahvalila Mišulića. Neprestano tako dovodi Pažanina u tijesnu vezu s papom, tvrdi da joj je donio papin dar, jamčio za nju u Svetog Oca, da je odan sluga Njegove Svetosti, ugledan odvjetnik, presvijetli vitez, obdaren mnogim vrlinama i darovima duha. To bi trebalo otvoriti nov smjer istraživanja o Mišulićeve životu, jer postaje očito da je u devedesetim godinama petnaestog stoljeća boravio u Rimu u papinoj službi, kao čovjek od njegova povjerenja.

⁸ Papa se u natpisima tih pisama u Tomasinievu izdanju ne imenuje, ondje samo stoji *Summo Pontifici, Summi Pontificis* i *a S. P.*, tj. *a Summo Pontifice*. Priređivač talijanskog izdanja epistolara Antonino Fedele pretpostavio je da se radi o Pavlu III, kojemu je Fedele pisala 1547. moleći ga da joj u starosti osigura financijsku pomoć. To u slučaju ovih dvaju pisama nije moguće, jer se u njima govori o Mišuliću, koji je umro 1509, a Pavao III. bio je papom 1534–1549. Ona su dakle očito nastala mnogo ranije. Iz kronoloških razloga u obzir dolaze samo pape Inocent VIII, Aleksandar VI. i Julije II. Diana Robin pretpostavila je na temelju konteksta koji osiguravaju ostala pisma Cassandre Fedele i zbivanja iz njezina života, što se prije svega odnosi na komunikaciju sa španjolskim dvorom, da je najvjerojatnije riječ o španjolskom papi, čemu se i ja priklanam. Doduše, za pismo br. LXXXV moram napomenuti kako ono, ipak, za razliku od onoga što misli Robin, nije upućeno samome papi, već nekome neimenovanom i nama danas nepoznatom velikodostojniku koji je očito posredovao između pape, Mišulića i Fedele, pomažući joj da se domogne papina dara. Na mjestu gdje bi se iznad pisma trebalo u dativu nalaziti ime primatelja u Tomasinievu izdanju stoje točkice. Fedele se tome velikodostojniku na jednome mjestu obraća “abs te Praeside dignissimo”, a o papi govori u trećem licu (uostalom, u natpisu nad pismom stoji *Ob impetratum a S. P. donum gratias agit – Zahvaljuje zbog dara što ga je ishodio od Vrhovnog Svećenika*). D. Robin je i to pismo shvatila kao obraćanje papi, a A. Fedele je bio oprezniji zaključivši, s pravom, da se samo u pismu br. LXXXIV Cassandra obraća papi, iako je krivo procijenio kojem, dok se u pismu br. LXXXV obraća nekome drugom spominjući pritom Mišulića i papu (nad talijanskim prijevodom pisma stoji napomena A. Fedelea *Saluta il destinatario di cui non si conosce il nome*).

Lako je moguće da se u tim pismima odvijao neki oblik komunikacije o pokušajima Cassandre Fedele da se domogne službe na španjolskom dvoru, oko čega se godinama trudila. Kako bi ostvarila taj cilj, Fedele je godinama kontaktirala sa španjolskim kraljevskim parom, Ferdinandom II. Aragonskim i Izabelom Kastiljskom, i s njihovim poslanicima, a kada joj je konačno pošlo za rukom da osigura željenu službu, odnosno kada je bila pozvana da dođe na njihov dvor, mletački dužd navodno joj je, prema starijim biografima i kroničarima, dekretom zabranio napuštanje domovine, želeći se osigurati da Venecija neće izgubiti jednu od svojih najvećih znamenitosti.⁹

Drugi Dalmatinac koji se dopisivao s Fedele je Ambroz Mihetić (Ambrosius Miches, Ambrogio Micheteo) iz Šibenika, rođen oko 1415, umro na samom kraju 15. ili na početku 16. stoljeća, svakako ne nakon 1508. Mihetić je bio pripadnik stare i poznate patricijske porodice, izrazito promletački orijentirane. Važan je šibenski rani humanist iz Šižgorićeva kruga i uopće jedna od najuglednijih i najutjecajnijih osoba u Šibeniku u drugoj polovici 15. stoljeća. Među ostalim, aktivno je sudjelovao u donošenju važnih odluka u vezi s izgradnjom šibenske katedrale.¹⁰ Doktorat iz slobodnih umijeća (*artium doctor*) stekao je u Padovi 1442, niz godina u trećoj četvrtini 15. stoljeća bio je šibenski poslanik u Mlecima, a pod stare dane učitelj gramatike u Veneciji i Bellunu. U čuvenoj knjizi Jurja Šižgorića *Elegiarum et carminum libri tres* (1477), toj najstarijoj pjesničkoj inkunabuli hrvatske književnosti, nalazi se Mihetićevo prozno pismo koje tematizira Šižgorićevu bolest i slavi njegovo ozdravljenje. Na sredini pisma umetnuti su stihovi iz Vergilijeve

⁹ Moguće je da Fedele spominje Mišulića u još jednom pismu, u br. VI iz Tomasinieve izdanja. To je jedno od četiriju pisama upućenih Filomusu iz Pesara, što je humanističko ime Gianfrancesca Superchia (oko 1440–1506), Sabellicova štićenika, učitelja i klerika u Udinama i u Veneciji. Fedele pohvaljuje Filomusovu vještinu raspravljanja i argumentiranja, tvrdeći polušaljivo kako se ne boji upustiti u raspravu ni s kim osim s njim, pa joj tako strah ne ulijevaju čak ni učeni Galeottus ni rječiti Benedictus, koji zaslužuje svaku hvalu. D. Robin u komentarima uz svoje izdanje epistolara (na str. 99) tvrdi kako nije jasno o kojim se osobama tu radi, ali Tomasini u bilješkama u svome izdanju (na str. 213) upućuje na njihov identitet – on vjeruje da je Galeottus Galeotto Marzio (Galeottus Narniensis, oko 1424–oko 1495), čuveni humanist, povezan s ugarskim dvorom i blizak prijatelj Jana Panonija, a Benedictus bi trebao biti naš Mišulić. Ako su Tomasinieve pretpostavke točne i ako je Benedictus iz toga pisma doista Mišulić, to znači da se Pažanin krajem 15. stoljeća kretao u krugovima humanista iz Padove i Udina, a usporedba s Galeottom Marziem za njega bi bila vrlo pohvalna.

¹⁰ Više o tome u Marković (2010), osobito na str. 433–484. Markovićeva monografija ne donosi samo informacije o Mihetićevoj ulozi u izgradnji šibenske katedrale, već i korisnu sintezu većine spoznaja o tom humanistu. Za arhivske podatke o Mihetićevoj životu vidjeti i Stošić (1936: 56); Grmek (1957: 356); Kolanović (1995); Pederin (1995); Čoralčić (2003).

Eneide koji govore o rijetkim povratnicima iz zagrobnoga svijeta, među koje sada, eto, valja ubrojiti i Šižgorića. Dvije pjesme u knjizi Šižgorić je posvetio svome prijatelju Mihetiću, nazivajući ga u naslovima obaju tekstova filozofom (*Ad Ambrosium Sibenicensem philosophum*). U prvoj od njih (III 1), koja je elegija, i on tematizira svoju tešku bolest i ozdravljenje, a u drugoj (III 8), napisanoj u sapfičkoj strofi, slavi Mihetića kao poznavatelja teologije, filozofije i prava te hvali njegovo latinsko govorništvo, ili možda latinsku prozu:

Učenja svetih tebi su otkrita: / sve što god je pisao sveti onaj Akvinac [...] Ti odapinješ strijele svoje logike / i uperene u te znalački odbijaš, / ti blistaš, sav prožet dubokim znanjem / filozofije. / Znalački povezuješ ti latinske riječi, / pod vodstvom velikog Tulija učitelja.¹¹

Sačuvan je i pozdravni govor koji je Ambroz Mihetić 1458. u Veneciji održao za mletačkoga dužda Pasqualea Malipiera, a znamo i da se bavio prepisivanjem humanističkih rukopisa, pa je tako prepisao priručnik o latinskoj ortografiji talijanskog humanista Gasparina Barzizze. Može se pretpostaviti da se Mihetić nije istakao kao pjesnik čim ga Šižgorić tako uporno naziva filozofom, a u drugoj pjesmi koju mu je posvetio, u kojoj slavi njegovu učenost i kulturne kompetencije, među njegovim aktivnostima pjesništvo se pojavljuje tek usput, gotovo formulno, u obraćanju na početku posljednje strofe: “Zaslужan si, pjesniče: nek ti zato / Uvijek blaga Laheza bude sklona, / Ljeta sto doživio, potom blažen / Elizij uživ!” Da se Mihetić posebno istakao pisanjem pjesama, Šižgorić bi to zacijelo tako i spomenuo.¹²

U epistolaru Cassandre Fedele sačuvano je jedno Mihetićevo pismo (Tomasini br. XCV) i Cassandrin odgovor (Tomasini br. XCVI). Mihetićevo pismo u natpisu ima sljedeću identifikaciju autora: *Ambrosius Miches Dalmata et Sebenicensis* i datirano je u siječanj 1487, dakle nastalo je prije nego što se Fedele definitivno proslavila govorom koji je održala u slavu svoga rođaka na sveučilištu u Padovi. To je jedno od dvadesetak tuđih pisama koja su sačuvana u njezinu epistolaru. Nije nimalo čudno što je odabrano

¹¹ Šižgorić (1966: 50). Osim Tome Akvinskog i Cicerona u pjesmi se od autoriteta spominju i Duns Škot i Justinijan I. Veliki kao kodifikator rimskoga prava. Za tekstove koji svjedoče o odnosu između Šižgorića i Mihetića još uvijek vrijedi pogledati, pogotovo zbog toga što o toj temi nema ničega novijeg, Šrepel (1899).

¹² U prijevodu Nikole Šopa, u izdanju što se navodi u prethodnoj bilješci, posljednja je strofa iz nepoznatih razloga izostavljena. Ovdje se donosi prijevod te strofe Darka Novakovića preuzet iz Šižgorić (2000: 62).

da bude sačuvano jer je ambiciozno, vrlo zanimljivo i prilično dugo. I, daka-ko, izrazito pohvalno za Fedele. U njemu Mihetić koji Cassandru, kako sam izjavljuje, ne poznaje osobno i koji je mnogo stariji od nje, obilno demonstrira svoju humanističku erudiciju. Na početku obavještava Fedele da je njezina slava doprla i do udaljene Dalmacije te neštedimice hvaleći mladu učenjakinju pohvaljuje i njezinu domovinu Veneciju. Ističe da je Fedele učenošću pobijedila prirodu i nadvladala svoj spol, što je bilo opće mjesto u pokušajima muških humanista da nekako konceptualiziraju dostignuća ženskog duha, da ih sebi objasne na takav način koji bi im omogućio da ih pohvale. Žene je naime njihov spol osudio na tradicionalne društvene uloge u kojima su intelektualne ambicije bile nepoželjne. Smatralo se da je sfera intelekta rezervirana za muškarce što je značilo da žena koja želi postati intelektualkom na neki način mora prestati biti ženom, mora nadvladati svoju inferiornu prirodu i potisnuti žensku seksualnost.¹³ Nakon toga, a u svrhu formuliranja usporedbe koja je povoljna za Fedele, Mihetić nabraja obrazovane žene u Italiji 15. stoljeća, kao što su Constanza Varano, Ippolita Sforza, Battista Malatesta i Isotta Nogarola. Zatim donosi katalog učenih žena iz antičke prošlosti koji uključuje Sapfo, Korneliju Grakho, Aspaziju i govornicu Hortenziju, uz objašnjenje zbog čega je svaka od njih bila iznimna i uz napomenu kako ih je Fedele sve dostigla slavom. Iako slavnim učenim ženama iz prošlosti pridružuje i žene ratnice, poput Amazonki ili Kamile iz Vergilijeve *Eneide*, Mihetić drži da život duha uvjerljivo nadmašuje vrline tijela što potkrepljuje pozivanjem na Laktancija i Cicerona. Katalozi slavnih žena iz antike u djelima evropskih humanista u pravilu se preuzimaju, izravno ili uz kakvo posredovanje, iz Boccacciova spisa *De mulieribus claris* i iz Plutarhových djela. Svi primjeri koje navodi Šibenčanin pojavljuju se i na opsežnijem popisu u jednome Polizianovu pismu upućenom Cassandri (Tomasini br. CI). Mihetićevo pismo obiluje pohvalama intelektu, stjecanju znanja i slobodnim umijećima, da bi na završetku takav gorljivi humanizam bio ublažen kroz spajanje s kršćanskom doktrinom (“blagu dobrih knjiga koje već posjeduješ dodaj ono svetih spisa”), čak i u samome pozdravu (“Vale, felix in Domino, et pro nobis ora”). Po sredini pisma Mihetić je opet, kao i u pismu koje je objavljeno u Šižgoričevoj knjizi, umetnuo stihove, i to sljedeća dva stiha: “Musa tibi vocem dedit, et Cyllenius artem, / Iupiter ingenium, magnus Apollo chelim”. Prethodni komentatori i priređivači

¹³ O tome više u King (1976); King (1980); Jardine (1985); Robin (1995).

epistolara nisu otkrili porijeklo tih stihova, a riječ je o prilagođenu početku epitafa što ga je za nekoga napuljskog pjesnika sastavio Antonio Beccadelli (1394–1471), zvan Panormita, poznati napuljski humanist. U Beccadellievu epitafu preminuli pjesnik sam progovara o sebi u simulaciji nadgrobnog natpisa (“Musa mihi vocem dederat, Cyllenius artem, / Iuppiter ingenium, magnus Apollo chelyn”), a u Mihetićevoj prilagodbi tih stihova kazivač se obraća Fedele, objašnjavajući joj koji je dar dobila od kojega božanstva (Muza joj je dala glas, Merkur vještinu, Jupiter um, Apolon liru).¹⁴ Treba li pridavati posebnu važnost činjenici da je Panormita bio najpoznatiji po zbirci erotskih i opscenih epigrama *Hermafrodit*? Je li Mihetić posežući za njegovim stihovima želio erotizirati poruku upućenu Fedele? Vjerojatno ipak ne. Beccadelliev epitaf nije erotska ni lascivna pjesma, nije uvršten u *Hermafrodita*, a i pitanje je s kojim su ga autorom Mihetić i ondašnji čitatelji dovodili u vezu, jer je otpočeka kolao u rukopisima nesigurna autorstva. Uopće, u humanizmu i renesansnoj poetici bilo je uobičajeno preuzimati ulomke iz tuđih tekstova u vlastite svrhe i za vlastite namjene, bez velike osjetljivosti za izvorni kontekst iz kojega je iskaz preuzet. Što se pak tiče odgovora na Mihetićevo pismo, Fedele na njegovu početku, dok se još opravdava zbog toga što kasni s otpisivanjem, eksplicitno kaže kako dobiva previše pisama na koja ne stiže odgovoriti i kako je opsjedaju brojni poklonici koji joj ne daju mira i stalno žele s njom voditi učene razgovore. Fedele inzistira na humanističkom prijateljstvu između nje i Mihetića i svoj odgovor u potpunosti koncipira na odnosu otac-kći, naglašavajući kako od Šibenčanina očekuje očinsku ljubav i skrb, a ona će se ponašati kao njegova poslušna i marljiva kći. Takva koncepcija u ovom je slučaju vjerojatno povezana i s prilično velikom razlikom u godinama – za koju je Fedele možda nekako doznala iako se ona u pismima nigdje izrijeком ne spominje – ali to je i njezina uobičajena retorička strategija koju primjenjuje i u drugim pismima. Čini se kako je svrha takva diskurzivnog stiliziranja bila potpuno deseksualiziranje odnosa između mlade obrazovane žene i starijih, iskusnih muškaraca s kojima se dopisivala, odnosno kako je posrijedi pokušaj da se otkloni i najmanja pomisao o neprimjerenosti toga, prema ondašnjim shvaćanjima zasigurno vrlo neobičnoga odnosa.¹⁵

¹⁴ Budući da nisam uspio doći do tiskanog izdanja te malo poznate Panormitine pjesme, tekst sam preuzeo s mrežne stranice projekta *Perseus Digital Library* (<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/>). Ondje se taj epitaf, pod naslovom *Hylas Pratensis*, nalazi među Beccadellievim pjesmama u cjelini *Humanist and Renaissance Italian Poetry in Latin*.

¹⁵ Usp. o tome radove iz bilješke br. 13 i osobito Ross (2007).

Treći Dalmatinac koji se obratio Cassandri Fedele bio je Pavao Paladinić (Paolo Paladini), hvarski pjesnik i humanist iz druge polovice 15. stoljeća. O njegovu životu ne zna se mnogo, pa se tako ne znaju ni točne godine njegova rođenja i smrti. Po svojoj prilici rođen je nakon 1450, a umro je početkom 16. stoljeća, svakako nedugo nakon 1510. kada se još spominje među živima. Bio je pripadnik ugledne hvarske patricijske porodice i zapovjednik hvarske galije koja je krajem 15. stoljeća sudjelovala u mletačkim vojnim pohodima. Upravo ga po vojničkoj hrabrosti, a ne po književnim djelima, pamti Vinko Pribojević u govoru *O podrijetlu i zgodama Slavena* (1525). Ratujući po Mediteranu za Veneciju, Paladinić je upoznao mnoge ugledne osobe kojima će kasnije posvetiti pjesme. Njegova se zbirka pjesama, datirana 1496. i posvećena aragonskom knezu namjesniku Napulja Fridriku, sačuvala u rukopisu i nedavno je otkrivena u Valenciji. Objavio ju je talijanski slavist Sante Graciotti i popratio opsežnim i informativnim predgovorom.¹⁶ Zbirka sadržava latinski prozni panegirik Fridriku Aragonskom i 34 pjesme, od kojih je pola na latinskome, u elegijskom distihu, a pola su talijanski soneti. Pjesme su kroz cijelu zbirku poredane tako da se latinske smjenjuju s talijanskima; sve su neparne latinske, sve parne talijanske. Nije precizno ni primjereno Paladinića nazivati isključivo petrarkistom, kako to čini Graciotti, primjerice već u naslovu izdanja što ga je priredio (*Il petrarchista dalmata Paolo Paladini e il suo canzoniere*). Naime Paladinićeve latinske pjesme nemaju ništa ni s Petrarkom ni s temom ljubavi, a ni sve talijanske nisu ljubavne, takva ih je samo polovica, što znači da se tek u četvrtini zbirke može govoriti o ljubavnoj lirici, i to ponajviše petrarkističkoj. Većina je pjesama prigodna, posvećena nekome od mletačkih vojnih zapovjednika, uglednika ili humanista. Jedna je, što je posebno zanimljivo, posvećena Iliji Crijeviću, a zbirci su pridodane i pohvalne pjesme koje su Paladiniću uputili Frane Božićević, Ilija Crijević, Tideo Acciarini i Pietro Contarini. Jedan od najpoznatijih adresata u zbirci svakako je Cassandra Fedele. Posvećena joj je pjesma br. IX iz Graciottieva izdanja:

¹⁶ Graciotti (2005). U Graciottievoj uvodnoj studiji “La vita e l’opera di Paolo Paladini”, koja se nalazi na str. 9–119, podrobno se analiziraju različiti aspekti zbirke, od književnih utjecaja što se u njoj primjećuju do njezina povijesnoga konteksta, ali i korisno sažimaju spoznaje iz malobrojne postojeće literature o Paladiniću i njegovoj porodici. Osim toga predgovora, o Paladiniću usp. i Graciotti (2006). Vidi i osvrt na Graciottievu knjigu Maroević (2005).

Ad Cas[s]andram Fidelem
Veneta[m] virginem et vate[m]

Forma deae quam Cyprus amat neglecta iacet; nunc
Nobile et iniucte Palladis ingenium
Miratur meritosque tibi dat uulgi honores,
Quantos credibile est ante tulisse deas.
Perdit ars, miseris, hoc perdidit ante puellas;
Tam pia uerba solent impia facta sequi.
Inde magis tenues iam texit Aranea telas
Versaque sunt rauco suauius verba sono.
Propterea innumeros fertur perpessa labores
Cuius non faciem pertulit Alma Venus.
Doctior at quanto es tantoque potentior, aude,
Diceris Ausoniae Musa nouella lyrae.
Quare ego thespyadum suffragia prisca sororum
Ascraeo linquam Maeonioque seni.
Te mea charta ciet mihi, te dictante Poetam
Me Rhodus et Colophon, et uolet Ascra suum.

Ovaj je put dakle riječ o pjesmi, a ne o pismu koje se sačuvalo u kakvu epistolaru. Ne znamo je li Paladinić osobno poznao Cassandru Fedele ni je li mu ona odgovorila na ove stihove, ni jedno ni drugo ne čini se vjerojatnim. U pjesmi se uz niz motivskih referenci na antičku kulturu i obilnu upotrebu mitološkog instrumentarija uspostavlja suprotnost između dviju božica, Venere i Minerve, odnosno između pjesništva i znanja. Umjesto ljepote čast uživaju učenost i pamet te se tvrdi da je Fedele primjer kako je Minerva pobijedila Veneru. Graciotti smatra da je pjesma pomalo šaljiva, ili ironična, jer kazivač, prema njegovu mišljenju, kao da žali zbog Venerina poraza, tvrdeći da je Fedele ovladala znanostima i njihovim napornim zadacima zbog toga što je Venera nije opterećivala svojim darovima, što bi trebalo značiti da je ne resi osobita ljepota. Nisam siguran da u takvu isticanju prevlasti Palade nad Venerom mora biti išta podrugljivo. Naime u takvim tvrdnjama koje su krajem 15. stoljeća bile česte u odnosu muških humanista prema obrazovanim ženama, učena se žena odvajala od svoga spola, ona je bivala deseksualizirana. Kao što je u ovom radu već istaknuto – učene žene postajući učenima na neki način prestaju biti ženama. Negiranje Venere obično je tako u funkciji pohvale intelekta jer ako je učena, žena mora pripadati Minervi, a ne Veneri. Da bi ženski intelekt bio pohvaljen, Amor i Venera moraju biti odbačeni, pa nije čudo da se obrazovane žene nerijetko

stiliziraju kao ratnice ili kao svojevrsna kombinacija Atene i Amazonke, kao kombinacija čestitosti, djevičanstva i mudrosti (u natpisu Paladinićeve pjesme stoji “virginem et vatem”). U svakom slučaju, ako je Paladinić ironičan i ako je ta ironija oblik negodovanja zbog toga što se na kulturnoj sceni odjednom pojavljuju obrazovane žene, što je prije bilo nezamislivo, takvo negodovanje funkcionira u okviru tada već uobičajena odnosa prema transgresivnu fenomenu ženske učenosti. Osim toga, neka ovdje bude samo usput napomenuto, neki suvremenici i svjedoci hvalili su izgled mlade mletačke humanistice, primjerice sam Angelo Poliziano, iako i u toj prilici naglašavajući njezinu čestitost i prirodnu jednostavnost njezine ljepote.

Još neki pojedinci koji su bili uključeni u nastanak epistolara Cassandre Fedele, ili su bili povezani s njom i sudbinom njezina opusa, na ovaj su ili onaj način povezani s našim krajevima. U padovanskom izdanju epistolara iz 1636. nalazi se (na str. 151) jedna pohvalna sapfička pjesma Franje Nigera (Franciscus Pescennius Niger Venetus Liburnus, 1452–nakon 1523), preuzeta iz inkunabule s govorom koji je Fedele na sveučilištu u Padovi 1487. održala za rođaka Bertuccia Lambertia. Pescennius je mletački humanist koji nije rođen u Dalmaciji, ali je porijeklom iz naših krajeva, otac mu je bio Slaven iz Senja što je i sam Niger volio isticati. Priređivač pak padovanskog izdanja epistolara Giacomo Filippo Tomasini (1595–1665) proveo je zadnji dio života kao biskup u istarskome Novigradu gdje je i preminuo. On je jedan od najvažnijih polihistora talijanskoga 17. stoljeća i napisao je opsežno, enciklopedijsko znanstveno djelo o Istri u čak osam knjiga (*De Commentari storici geografici della Provincia dell'Istria, libri otto*, 1641) u kojemu ima mnogo građe i o slavenskom elementu u povijesti Istre. Nadalje u predgovoru epistolara Tomasini (na str. 44 i 45) tvrdi da je ostavština Cassandre Fedele, pa onda možda i dio njezina epistolara, dospjela u ruke Jurja Dubrovčanina (Georgius Raguseius, nakon 1550–1622), poznatoga sveučilišnog profesora u Padovi, filozofa i teologa, aristotelijanca. Oko Cassandre Fedele razabire se dakle mreža naših ljudi. Trojica kojima je ovdje posvećeno nešto više prostora možda nisu bili veliki književnici, ali svakako zaslužuju više pažnje nego dosad, i to ne samo zbog povezanosti s Fedele. Zaslužuju barem svaki po natuknicu u domaćim leksikonima i priručnicima o kulturi najranijega novog vijeka, koju dosad nisu imali.

Na kraju bih želio kratko izvijestiti o jednom autoru čiju prisutnost među korespondentima Cassandre Fedele nisam uspio potvrditi, iako sam u to polagao puno nade. Taj je neuspjeh međutim ipak bio plodonosan za neke druge svrhe. Naime adresat dvaju kratkih pisama Cassandre Fedele

(Tomasini br. XXII i br. XXIII) stanoviti je Bernardus Pinus. Iz samih pisama ne doznaje se mnogo, osim da je Pinus slao Fedele pisma i pjesme te da ona, po svom običaju, kasni s odgovorom zbog čega se ispričava. I taj Pinus je u Diane Robin i ostalih novijih komentatora završio među onim adresatima o kojima se ništa ne zna. Kada sam svojevremeno pregledavao rukopisnu ostavštinu talijanskoga književnog povjesničara i odličnoga poznavatelja kulturne prošlosti Dalmacije Giuseppea Prage u venecijanskoj Marciani, primijetio sam da je prepisao ta dva pisma iz Cassandrina epistolara (u svesku sa signaturom It. VI, 542 [12336], na listovima 155–160), a Praga je u svoje bilješke zapisivao samo ono za što je mislio da ima veze s Dalmacijom i pritom je rijetko griješio. Uz ta dva pisma prepisao je i Cassandrina pisma upućena Mišuliću i Mihetiću kao i Mihetićevo upućeno njoj. Praga nije ostavio obrazloženje zbog čega je prepisao dva pisamca upućena Pinusu, ali ubrzo mi je postalo jasno da za to može postojati samo jedan razlog – pomislio je da se radi o Bernardu Pimi, važnu i pomalo zagonetnu katorskome humanistu, pjesniku koji je u rimskoj akademiji Pomponija Leta bio ovjenčan kao *poeta laureatus*, što je čast koju su od Dalmatinaca onoga vremena zaslužili još samo Ivan Polikarp Severitan i Ilija Crijević. Čitav Pimin opus je izgubljen, sačuvala su se samo četiri pohvalna latinska stiha (pod naslovom *Bernardi Pimae Delmatae tetrastichon in laudem Domici Palladii Sorani*) koji su objavljeni 1498. u Veneciji u knjizi Domizia Palladia *Domici Palladii Sorani epigrammaton libelli. Libellus elegiarum. Genethliacon urbis Romae*. Smatra se, isto tako, da je sam Pima sastavio latinski distih koji se kao epitaf nalazi na njegovu grobu u Kotoru. Ne zna se inače kada je točno rođen, vjerojatno oko 1450, a umro je oko 1517.¹⁷ Činilo mi se da bi rasvjetljavanje nepoznate književne aktivnosti toga Kotoranina, ili barem otkrivanje kakva posrednog podatka o njegovoj djelatnosti, moglo biti vrlo vrijedan rezultat bavljenja Cassandrom Fedele i njezinim dalmatinskim korespondentima. Pretpostavio sam da je u natpisu prvoga pisma došlo do kvarenja adresatova prezimena (iz *Pima* u *Pinus*), što je očito pomislio i Praga, pa sam pokušao tu pretpostavku učvrstiti. Nažalost, nakon brojnih provjera ispostavilo se da za tako što nema uvjerljivih argumenata. Ne samo da nisam uspio izvan svake sumnje dokazati da se radi o Kotoraninu Pimi, nego se čini da ima boljih kandidata za adresata tih dvaju kratkih Cassan-

¹⁷ Za vrlo oskudne podatke o Bernardu Pimi vidi Kovijanić (1953: 51, 52); Kovijanić (1970: 102, 103); Pantić (1990: 11–13); Kovijanić (2007: 159, 160).

drinih pisama, među kojima je recimo i stanoviti kanonik i doktor prava iz Bologne Bernardo Pino. Međutim slijedeći tu logiku kvarenja prezimena, otkrio sam dvije Pimine pjesme u jednom rukopisu u Marciani koje dosad nisu bile poznate. Ostale su neprimijećene vjerojatno upravo zbog toga što je Pimino prezime u natpisu prve od njih iskrivljeno (iz *Pima* u *Pinia*), ali iz ostalih podataka u naslovima i sadržaju pjesama ne bi smjelo biti sumnje da im je autor Pima. Riječ je o rukopisu Lat. XII, 211 (4179), a pjesme se nalaze na stranicama 27 recto i 27 verso. To je opsežan rukopis iz 16. stoljeća od gotovo 300 listova, miscelanej latinskih pjesama i pisama brojnih autora koji je pisalo nekoliko ruku, od kojih jedna pripada već spominjanome mletačkom kroničaru Marinu Sanudu. Iznad prve pjesme nalazi se natpis *Ode monocolos Bernardi Piniae poete laureati*, a prva joj dva retka glase: “Ioannes Decimi primus in atrio / est, omnes resonant Lascaros Eritheo”. Nad drugom pjesmom stoji natpis *Alia eiusdem ad Leonem X. Pontificem*, a prva dva retka glase: “Quo pastor Decimus totius est Leo / orbis, quo Medices tempore barbarus”. Oba teksta očito su nastala povodom izbora Giovannia Medicia za papu Lava X, što se dogodilo u ožujku 1513, dakle pred kraj Pimina života. Izbor pape Lava X. probudio je zanimanje i Marka Marulića koji je tome događaju, važnom za kršćanski svijet, posvetio tri epigrama. Osim što oblik prezimena *Pinia* ne djeluje plauzibilno, da je lovorom ovjenčani pjesnik Bernard upravo naš Kotoranin Pima svjedoči i kazivačev iskaz iz 17. retka druge pjesme: “sic ego Delmata”.¹⁸ U istom rukopisu iz Marciane nalaze se djela još nekoliko autora koji su zanimljivi za našu temu. Tu su primjerice pjesme Domizia Palladia (oko 1460–oko 1533), humanista pravog imena Domenico Farina, u čijoj su inkunabuli iz 1498. bila objavljena ona četiri pohvalna Pimina stiha. Jedna od Palladievih pjesama također je posvećena Lavu X. i zapisana je neposredno prije Piminih. Na početku kodeksa ima i stihova Giovannia Perlotta, humanista koji je početkom 16. stoljeća sastavio proznu latinsku kroniku ratnih pothvata Pavla Paladinića i

¹⁸ Paul Oskar Kristeller u svome je glasovitom katalogu humanističkih rukopisa *Iter Italicum* naslutio da se iza prezimena *Piniae* zapravo skriva *Pimae*, što je očito iz njegova opisa rukopisa Lat. XII 211 (4179), u kojem se uz folio 27 navodi “Bern. Pinia (or Pima, 27v)”, ali se ništa dodatno ne kaže koji bi to Pima iz zagrade, na kojega se *Pinia* odnosi, imao biti; usp. Kristeller (1998: 261). Osim toga Kristeller nije primijetio da su u rukopisu jedna za drugom zapisane dvije Pimine pjesme, već spominje samo jednu, po svoj prilici prvu. I u posebnom svesku s kazalom imena uz *Iter Italicum* nalazi se uputnica “Pima see Pinia”, usp. Kristeller (1997: 428).

njegova oca Nikole, koju je Graciotti objavio kao dodatak u izdanju Paladinićeve zbirke (*Historiola*, str. 183–197). Sve u svemu, otkriće dviju dosad nepoznatih Piminih pjesama čini se ipak vrednijim nego što bi to bila potencijalna potvrda da mu je Fedele uputila dva kratka pisma.

Pred nama su, barem na trenutak, pomoću malo poznatih, ili pak dosad posve nepoznatih, izvora izronili iz zaborava likovi dalmatinskih korespondenata čuvene mletačke humanistice s kraja 15. stoljeća. Posvećena našoj dragoj profesorici, istaknutoj i po mnogočemu važnoj znanstvenici, ta kratka priča o Cassandri Fedele i njezinim zanimljivim prijateljima postaje pričom o dvjema snažnim i izuzetnim ženama.

PRILOG

*Clarissimae feminae Cassandreae Fidelis Venetae epistolae et orationes
posthumae, nunquam antehac editae, Padova 1636.*

BENEDICTO MISSOLO PAGANO I. U. Consulto.

CASSANDRA FIDELIS.

Epist. XXXI.

Epistolae tarditatem brevitatemque apud Benedictum Missolum excusat.

Plures tuas expectabam literas, ut meas quoque legere posses. Sed diu me expectasse censeo, tuisque ornatissimis ac copiosissimis respondere mihi visum est. Erat quidem summae benevolentiae crebras ad me literas mittere, cum ad te scribere impedimenta negarint, et nec materia plura mihi scribendi relicta sit. Nam innumeras fere ad innumeros literas dare mihi necesse fuit. Inquies forsitan: Cur cum tibi dicendi exuberantia succurrebat, non ad me quoque scriberes. Cur ais? Nam inane scribere arbitrabar. Nec aedepol tuam inire amicitiam opus erat. Ea est enim adeo inter nos singularis, ut nihil addi possit. Nec mihi te laudare datum est. Tuae medius fidius amplissimae ac divinae dotes quaecumque vel consummatissimum defatigarent oratorem. Meorum igitur literarum tarditatem ex his facillime cognosces, nec non earum brevitatem. Magna sane Peripateticorum copia me avocavit. Vale; nos tibi commendamus. V. Idus Septembres a primo aevo Olympiade XXXCCCLXXX.

SUMMO PONTIFICI.
CASSANDRA FIDELIS.
Epist. LXXXIV.

Summi Pontificis laudes, cuius munificentiam fuerat experta.

Largita esse ab antiquis de clementia multa, Beatissime Pater, nemini dubium est, quae unum in locum collecta cum hoc tuae sanctitatis munere nullo modo comparari posse video. Nam si ii, de quibus ea traduntur caeteris quoque virtutibus praediti fuere, et tamen velut informes sine fide, qua tua sanctitas cum sanctissimis illis patribus contendit, iure optimo existimandi sunt; sin huic uni studuerunt, te praeclarissimis tuis facinoribus gestisque eos inferiores haberi necesse est. Quippe qui augustum illud tuo sacro pectore omnium virtutum consilium ad res deliberandas adducas. Duo itaque Beatissime Pater laudanda mihi forent, quae alioquin mea verba extenuant ac ingenioli mei vires enervant. Hic tuae summae virtutes, quarum lumine, ac splendore omnes gentes, omnisque praestantium virorum memoria obtenebrantur, atque obteguntur. Inde divinum hoc munus tuum tanta pietate, munificentiaque in me collatum, et tam praestanti portitore Benedicto Misolo Pagano tuae sanctitatis devotissimo servulo iurisconsulto dignissimo; praeclarissimo equite, omnibus animi dotibus praedito, tuarumque laudum praecone. Quibus igitur verbis ad agendas gratias utar? Haud facile reperio, et quando de me pauca polliceri possum, cum nihil mihi sit. Sed Deum Optimum Maximum orabo, ut tuae Beatitudini vota fortunet, Vitamque ab omni corporis immunditia, ac vitiis immunem, et perennem liberet ac servet.

.....

CASSANDRA FIDELIS.

Epist. LXXXV.

Ob impetratum a S. P. donum gratias agit.

Cum magnitudinem tuorum in me meritorum reputarem, non a me alienum existimavi his literis me tibi gratam ostendere, praesertim cum virtutibus nullis carere velim. Haec est enim virtus praecipua (ut reor) animi gratitudo, et eo gratior quod abs te Praeside dignissimo, et summa apud omnes auctoritate non minus me gratam esse quam videri malim. Nemo porro tam inhumanus, tam durus, tam ferreus, qui beneficiis acceptis non dignus, sed victus, vel invictus esse videatur. Tantum est itaque tuorum in me meritorum pondus, ut tibi me vitam debere concedam. Tu vero hoc divinum munus a Beatissimo Patre mei causa impetrare non dedignatus es, cum tantum de me Benedicto Missolo Pagano crederes. Iure quidem si eius, et maximas, et innumerabiles virtutes inspicias, quamquam ingenio non solum doctrinaque, verum etiam virtutum insignibus dignitatis, et eques, et iurisconsultus praestantissimus habetur, qui tuam profecto praestantiam, dignitatem, temperantiam, virtutesque tuas gloria, summaque laude ad coelum extulit. Is amari, amplectique dignissimus est. Reliquum illud est, ut existimes Cassandram tuarum virtutum studiosissimam, tuaeque opinioni, quoad poterit, pro ingenioli sui viribus responsuram, nulloque loco tuis laudibus defuturam. Qua propter memoria tui in me beneficii sempiterna. Tui animi magnitudini me totam commendo atque trado. Vale.

AMBROSIUS MICHEŠ
Dalmata et Sebenicensis.
CASSANDRAE FIDELI. S. P. D.
Epist. XCV.

Cassandreae naturae et fortunae a dotibus praeconium.

Quod ignotus ad quasi ignotum scribam, Virgo Cassandra Fidelis, ne mireris. Rumor virtutum tuarum increbuit, et pulsavit aures nostras, et me tandem impulit inter alios eruditionem tuam tentare, ut saltem ex hoc nosse possis tui Nominis famam circum quaque spargi, et etiam procul ad Provinciam nostram penetrasse, nec intra proprios parietes comprimi posse. Nam ea de te et tuo studio praedicantur celebranturque, quae non solum in foemineo sexu, verum etiam in virili stupore forent. Magna vis Virtutis est atque doctrinae, ut in quocumque loco sit, latere non possit nomen tuum. Multa te commendant Virgo egregia: excellens in orbe terrarum Patria, Urbs inclita Venetorum, Ingenium, Parentes, Dii tibi formam, Dii tibi divitias dederunt. Sed in his multos communes habes; Ingenio autem, ac eruditione liberali paucos, quibus Patriam tuam irradias insuper et parentes tuos illustrat, qui si minus hactenus cogniti fuerunt, per te magis fulgebunt.

Musa tibi vocem dedit, et Cyllenius artem,
Iupiter ingenium magnus Apollo chelim.

Has autem dotes ineffabili studio auxisti, superasti sexum, vicisti naturam, coaequasti te non solum nostri seculi egregiis ac illustribus Virginibus, ut fuit D. Costantia [...] Sfortia, D. Baptista de Malatestis, D. Isota Nogarola Veronensis, quarum circumferuntur Orationes et Epistolae in prosa et carmine luculentissimae. Verum ad earum gloriam accessisti, quae priscis seculi decori et ornamento fuerunt, ut Romanorum tempore Cornelia Mater Gracchorum, quae non parum contulit filiis suis ad eloquentiae copiam et leporem: Hortensia item filia Hortensii summi oratoris in sinu patris enutrita, quae prae aliis eloquentia floruit, et causam Matronarum in curia egit cum magna auditorum admiratione. Huic accedit Sapho Poetissa, quae carmine suo omnibus seculis futuris se celebranda dicit. Nec tacetur Aspasia Socratis tempore doctissima foemina. Puto, non te futura secula silebunt, intendisti animum tuum bonis artibus, et non lanificio muliebri, aut operi mechanico. Nam iuxta Lactantium Firmianum in tenebris et morte versabuntur, qui animi

bona negligunt, et corporis amplectuntur. Fuerunt Amazones bellatrices, et Camilla Virgo bellatrix, eae ausae in certamine bellorum cum viris concurrere, tamen maiorem laudem esse duco cum viris non corpore aut manu, verum etiam animo, ac peritia bonarum literarum certare, ut tu soles Virgo felix, et famam non vi corporis, sed virtute animi quaerere, in quibus rebus excellere, (ut Cicero noster testatur) pulchrum et laudabile putamus. Nihil enim conducibilius, nec magis frugiferum, quam posthabitis corporis commodis ad ea niti summo studio, quae fortuna labefactare non potest, et ad Virtutum apices pervenire. Quo circa qui te non laudat, et in numero laudabilium Virginum non reponit, ipse illaudabilis est. Perge ergo Virgo Fidelis ut caepisti, et fac istud nomen quod generis et prosapiae est, ut etiam Virtutis sit, et vere sis Fidelis et re et nomine, et thesauros sacrarum scripturarum ad alias bonas literas, quas habes adiunge. Ut cum lampadibus quas habes etiam oleum habeas, quod ex sacris exprimitur eloquiis, et cum prudentibus Virginibus computeris, et ut accipiaris a Domino. Vale Felix in Domino, et pro nobis ora. Sibenici, M.CCCC.LXXXVII. Prid. Id. Ian.

CASSANDRA FIDELLIS.
AMBR. MICHEX EXCELLENTISS. DOCT. S. D.
Epist. XCVI.
Scriptionis tarditatem excusat propter occupationes
literarias, seque commendat.

Nomine negligentiae a te dignissimo Viro accusari non dubito, cum ad respondendum tardiuscula tuis ornatissimis literis fuerim. Sed malo tarditatis culpam agnoscere, quam apud te negligentiae suspecta esse. Posteaquam me a teneris annis ad literarum studia contulissem, et ad me literae tam crebro afferantur ut, a componendo desistere nequeam, et intra meos parietes dignissimis continue viris circumdata sim, tum mei visendi, tum etiam disputandi gratia. Haec igitur me tardiozem fecerunt. Quare te oro, ne Cassandram tuam benevolentiam spernere existimes, sed quoad vivam maximo amore prosequor. Non mediocris igitur mihi cura adhibenda est, ut tantae vim necessitudinis ostendere possim. Quare a te peto, ut me in tuorum caeterorum amicorum numero collocare velis. Quid me benevolentiam suscipere, dixi? Ut te tantum, ac talem Virum, et ob aetatem Virtutesque maximas in amicitia postulem. Idcirco te obsecro, ut me paterno amore prosequaris. Ego enim te non secus ac patrem amo, et observo. Manda igitur, impera filiae Cassandrae: iussa capessere filiae erit. Quod me usque ad sidera extollis, minime mirandum est. Paterno enim officio functum fuisse cognovi. Filiam literarum studiis incitatam laudibus inflammas. Ecquid autem filiola mea? inquires. Semper quidem, sed tuae me laudes incenderunt. Quare tibi ingentes ago gratias, meque paterno amore diligas oro. Vale. Venetiis Kl. Maias Anno sal. M.CCCC.LXXXVII.

LITERATURA

- Cavazzana, Cesira. 1906. Cassandra Fedele erudita veneziana del Rinascimento. "Ateneo Veneto", 19, 2, 73–91, 249–275 i 361–397.
- Čoralić, Lovorka. 2003. *Šibenčani u Mlecima*. Šibenik: Gradska knjižnica "Juraj Šižgorić".
- Fedele, Antonino. 2010. Cenni biografici introduttivi. Fedele, Cassandra. *Orazioni ed epistole* [prev. i prir. Antonino Fedele]. Padova: Il Poligrafo, 27–46.
- Fedele, Cassandra. 2000. *Letters and Orations* [prev. i prir. Diana Robin]. Chicago–London: The University of Chicago Press.
- Fedele, Cassandra. 2010. *Orazioni ed epistole* [prev. i prir. Antonino Fedele]. Padova: Il Poligrafo.
- Fusko, Paladije. 1990. *Opis obale Ilirika* [prev. i prir. Bruna Kuntić-Makvić]. Zagreb: Latina et Graeca.
- Graciotti, Sante. 2005. *Il petrarchista dalmata Paolo Paladini e il suo canzoniere (1496)*. Rim: Il Calamo.
- Graciotti, Sante. 2006. Jedan gotovo nepoznat dalmatinski petrarkist: Paolo Paladini. *Petrarca i petrarkizam u hrvatskoj književnosti. Zbornik radova s međunarodnog simpozija održanog od 27. do 29. rujna 2004. u Splitu* [ur. Bratislav Lučin i Mirko Tomasović]. Split: Književni krug, 57–67.
- Granić, Miroslav. 1979. Tri soprakomita paške obitelji Mišolić. "Zadarska revija", 28, 2–3, 283–290.
- Granić, Miroslav. 2002. *Paški grbovnik*. Split: Književni krug.
- Grmek, Mirko Dražen. 1957. Hrvati i Sveučilište u Padovi, "Ljetopis JAZU", 62, 334–374.
- Jardine, Lisa. 1985. 'O decus Italiae virgo', or The Myth of the Learned Lady in the Renaissance. "The Historical Journal", 28, 4, 799–819.
- King, Margaret L. 1976. Thwarted Ambitions: Six Learned Women of the Italian Renaissance. "Soundings", 59, 3, 280–304.
- King, Margaret L. 1980. Book-Lined Cells: Women and Humanism In The Early Italian Renaissance. *Beyond Their Sex: Learned Women of the European Past* [ur. Patricia H. Labalme]. New York: New York University Press, 66–90.
- King, Margaret L. 2014. Cassandra Fedele. *Renaissance Humanism. An Anthology of Sources* [ur. Margaret L. King]. Indianapolis: Hackett, 282–284.
- King, Margaret L.; Rabil, Albert Jr. [ur.]. 1983. *Her Immaculate Hand. Selected Works By and About The Women Humanists of Quattrocento Italy*. Binghamton, N. Y.: Center for Medieval & Early Renaissance Studies.
- Kolanović, Josip. 1995. *Šibenik u kasnome srednjem vijeku*. Zagreb: Školska knjiga.
- Kovijanić, Risto. 1953. Которски pjesnici-хуманисти. "Стварање", 8, 1–2, 51–61.
- Kovijanić, Risto. 1970. Књижевност Котора. *Которска секција Друштва историчара Црне Горе*. Kotor: Друштво istoričara Crne Gore, 93–131.
- Kovijanić, Risto. 2007. *Kotorski medaljoni*. Perast: Gospa od Škrpjela.
- Kristeller, Paul Oskar. 1980. Learned Women of Early Modern Italy: Humanists and University Scholars. *Beyond Their Sex: Learned Women of the European Past*, [ur. Patricia H. Labalme]. New York: New York University Press, 91–116.

- Kristeller, Paul Oskar. 1997. *A Cumulative Index to Volumes I–VI of Paul Oskar Kristeller's Iter Italicum*. Leiden–New York–Köln: E. J. Brill.
- Kristeller, Paul Oskar. 1998. *Iter Italicum. Volume II. Italy, Orvieto to Volterra, Vatican City*. London–Leiden–Boston–Köln: The Warburg Institute; E. J. Brill.
- Kurelac, Miroslav. 1990. Paladije Fusko – *Palladius Fuscus*: život i djelo. Fusko, Paladije. *Opis obale Ilirika* [prev. i prir. Bruna Kuntić-Makvić]. Zagreb: Latina et Graeca, 5–76.
- Lowry, Martin. 2004. *Svijet Aldusa Manutiusa. Poduzetništvo i učenjaštvo u renesansnoj Veneciji* [prev. Marko Gregorić]. Zagreb: Izdanja Antibarbarus.
- Marković, Predrag. 2010. *Katedrala sv. Jakova u Šibeniku. Prvih 105 godina*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Maroević, Tonko. 2005. Osvit humanizma na Hvaru. "Vijenac", 13, 302, 9.
- Meyer, Ursula I. 2014. *Humanistinnen*. Aachen: ein-FACH-Verl.
- Pantić, Miroslav. 1990. *Књижевност на тлу Црне Горе и Боке Которске од XVI до XVIII века*. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Pederin, Ivan. 1995. Šibensko društvo u drugoj polovici XV. st. "Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru", 37, 249–293.
- Pignatti, Franco. 1995. Fedele (Fedeli), Cassandra. *Dizionario biografico degli Italiani*, knj. 45. Rim: Istituto della Enciclopedia Italiana, 566–568.
- Praga, Giuseppe. 1929. Lo 'Scriptorium' dell'Abbazia Benedettina di San Grisogono in Zara. "Archivio Storico per la Dalmazia", 7, 39, 127–146.
- Robin, Diana. 1994. Cassandra Fedele (1465–1558). *Italian Women Writers: A Bio-Bibliographical Sourcebook* [ur. Rinaldina Russell]. Westport–Connecticut–London: Greenwood Press, 119–127.
- Robin, Diana. 1995. Cassandra Fedele's *Epistolae* (1488–1521): Biography as Eface-ment. *The Rhetorics of Life-Writing in Early Modern Europe: Forms of Biography from Cassandra Fedele to Louise XIV* [ur. Thomas Mayer i Daniel Woolf]. Ann Arbor: University of Michigan Press, 187–203.
- Robin, Diana. 2000. Editor's Introduction. Fedele, Cassandra. *Letters and Orations* [prev. i prir. Diana Robin]. Chicago–London: The University of Chicago Press, 3–15.
- Robin, Diana. 2002. Cassandra Fedele (1465–1558). *Women Writing Latin. Early Modern Women Writing Latin* [ur. Laurie J. Churchill, Phyllis R. Brown i Jane E. Jeffrey]. New York–London: Routledge, 55–82.
- Robin, Diana. 2007. Fedele, Cassandra (1465–1558). *Encyclopedia of Women in the Renaissance. Italy, France, and England* [ur. Diana Robin, Anne R. Larsen i Carole Levin]. Santa Barbara–Denver–Oxford: ABC-CLIO, 137–139.
- Ross, Sarah Gwyneth. 2007. Her Father's Daughter: Cassandra Fedele, Woman Humanist of the Venetian Republic. *The Trouble with Ribs: Women, Men and Gender in Early Modern Europe* [ur. Anu Korhonen i Kate Lowe]. Helsinki: Helsinki Collegium for Advanced Studies, 204–222.
- Simonsfeld, Henry. 1890. Cassandra Fedele. "Beilage zur Allgemeinen Zeitung", 48, 1–3 i 49, 2–4.
- Simonsfeld, Henry. 1893. Zur Geschichte der Cassandra Fedele. *Studien zur Literaturgeschichte. Michael Bernays gewidmet*. Hamburg–Leipzig: Verlag von Leopold Voss, 97–108.

- Stošić, Krsto. 1936. *Galerija uglednih Šibenčana*. Šibenik : K. Stošić.
- Šižgorić, Juraj Šibenčanin. 1966. *Elegije i pjesme* [prev. i prir. Nikola Šop]. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Šižgorić, Juraj. 2000. *Izbor iz djela* [prir. Darko Novaković]. Vinkovci: Riječ.
- Šrepol, Milivoj. 1899. Humanist Šižgorić. "Rad JAZU", 138, 206–269.

SUMMARY

CASSANDRA FEDELE AND HER DALMATIAN CORRESPONDENTS

The paper analyzes the written correspondence between Cassandra Fedele, a renowned Venetian Humanist from the end of the 15th and the beginning of the 16th century, and three lesser-known Dalmatian Humanists – Benedikt Mišulić from Pag, Ambroz Mihetić from Šibenik and Pavao Paladinić from Hvar. The first two exchanged letters with Fedele; from their correspondence merely one of her letters to Mišulić and Mihetić has been preserved, as well another longer letter Mihetić sent to the Venetian Humanist. The analysis of those letters primarily focuses on the details of their content which allow for the reconstruction of the cultural climate in Dalmatian cities and broadens our understanding of its protagonists and the literary communication between the two Adriatic coasts. The paper also notes that Fedele mentions Mišulić in at least two other letters in which she probably pleads for a position at the Spanish court. On the other hand, Paladinić dedicated a laudatory poem in Latin to Fedele in which he praises her erudition. Apart from widening our knowledge of the three Dalmatian Humanists and their contacts with Fedele, the paper also analyzes specific rhetorical strategies the texts employ. In the conclusion the paper considers the possibility that the addressee of two Fedele's letters might have been a Humanist from Kotor named Bernard Pima. The assumption is nevertheless dismissed, but Pima is attributed with two overlooked poems from a manuscript in Marciana.

Keywords: Cassandra Fedele, women in European Humanism, Humanism in Dalmatia, Benedikt Mišulić, Ambroz Mihetić, Pavao Paladinić, Bernard Pima, Humanist epistolography